

Schuilen voor het onbekende gevaar

Overblijfselen van de Koude Oorlog in Noord- en Zuid-Holland

De Koude Oorlog was een stille oorlog. Decennialang werden vergaande voorbereidingen getroffen om het land te kunnen beschermen bij een mogelijke aanval of bezetting door de Sovjet-Unie. Dit was een reactie op de dreiging en spanningen in de periode na de Tweede Wereldoorlog. Als de Russen zouden komen, dan waren er protocollen en schuilplaatsen voor de overheid, defensie en burgers. Wat is hiervan nog zichtbaar in het Hollandse landschap? In dit artikel wordt een impressie gegeven van de geschiedenis van enkele objecten uit de Koude Oorlog in Noord- en Zuid-Holland en in het bijzonder in Den Haag. Steeds meer gemeenten en regio's in Nederland tonen interesse in het inventariseren en herbestemmen van dit interessante erfgoed. Door een inventarisatie kunnen deze onbekende objecten aan het licht worden gebracht.

Luchtwachttorens, atoombunkers, noodzetels van ministeries, commandoposten van de Bescherming Bevolking (BB), openbare schuilplaatsen, militaire bases, vliegvelden, bunkers en hoofdkwartieren – het zijn allemaal overblijfselen van de bewogen Koude Oorlogsjaren (1948-1989). Deze objecten, hun geschiedenis en de bijbehorende verhalen weerspiegelen niet alleen de spanningen en dreiging in die tijd, maar tonen ook de weerbaarheid van de bevolking en de oplossingen die gevonden werden om die weerbaarheid te verbeteren. De huidige poli-

tieke spanningen tussen de Verenigde Staten en Rusland is een belangrijke reden dat het Koude Oorlog-erfgoed weer volop in de belangstelling staat. De overblijfselen uit deze periode weerspiegelen thema's die tegenwoordig weer actueel geworden zijn, zoals spionage, de dreiging van de atombom en de verdediging tegen het gevaar van buiten.

Veel objecten uit de Koude Oorlog zijn onzichtbaar, anoniem, geheim en zelfs staatsgeheim. Het zijn mysterieuze en intrigerende, maar stille overblijfselen van een periode waarin

de regering, defensie en civiele organisaties maatregelen troffen om het land te beschermen tegen een mogelijke aanval (met atoomwapens) of een bezetting door de Sovjet-Unie. Onder burgers en (lokale) overheden is tot op heden weinig bekend over deze overblijfselen van de Koude Oorlog. Ze weten niet welke objecten er nog zijn en wat deze betekenen, waardoor zij de waarde er niet van inzien. Wel tonen steeds meer gemeenten, regio's en provincies belangstelling voor de sporen uit deze periode. Betrokken partijen willen iets met de bijzondere objecten doen, voordat ze in stilte verdwijnen. Dit was bijvoorbeeld het lot van de bunker onder de rechtbank aan de Parnassusweg in Amsterdam. En van de 276 luchtwachttorens die Nederland heeft gekend, zijn er momenteel nog slechts negentien over.

In dit artikel wordt een aantal objecten besproken om een beeld te schetsen van de overblijfselen van de Koude Oorlog, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen de militaire overblijfselen, de maatregelen voor civiele verdediging en de noodzetels die bescherming moesten bieden aan het kabinet en de ministeries.

In 2015 gaf de gemeente Den Haag de opdracht aan de Stichting Militair Erfgoed om de overblijfselen van de Koude Oorlog in kaart te brengen, omdat zij wilde voorkomen dat dit bijzondere erfgoed onopgemerkt zou verdwijnen. Het idee was om te inventariseren welke objecten in de stad als (gemeentelijk) monument konden worden aangewezen en welke mogelijk een nieuwe functie konden krijgen. Het boek *Schuilen in Den Haag. Erfgoed van de Koude Oorlog* is een resultaat van deze inventarisatie.¹ Dit artikel is gedeeltelijk gebaseerd op dat boek.

Militaire overblijfselen

De militaire overblijfselen in Nederland van de Koude Oorlog zijn zeer divers en ontzettend interessant. Denk bijvoorbeeld aan de luchtwachttorens, militaire bases, vliegvelden, bunkers en hoofdkwartieren of onderzoekscentra waar bijvoorbeeld de radar, af luisterapparaten en de effecten van de atoombom werden onderzocht. In

elk decennium van de Koude Oorlog veranderde de dreiging van en de kennis over de atoombom. Defensie paste hier het beleid op aan. In de eerste jaren van de Koude Oorlog zijn met name veel Duitse bunkers hergebruikt. Deze waren toen voldoende, zo dacht men. Toen de dreiging toenam, zijn juist veel moderne militaire bunkers gebouwd, waarvan enkele overigens al snel niet meer voldeden aan de nieuwe eisen. De militaire Koude Oorlog-objecten zijn daarom erg divers en laten heel goed zien hoe de kennis van de atoombom veranderde, hoe de dreiging toenam, en hoe het militaire beleid deze tendens tussen spanningen en dreiging reflecteerde.

Hergebruik Duitse bunkers

Vlak na de Tweede Wereldoorlog waren de ideologische verschillen tussen het kapitalistische Westen en het communistische Oosten al duidelijk zichtbaar. In de beginperiode van de Koude Oorlog werden in Nederland daarom de sterkste Duitse bunkers, de zogenaamde St-bunkers, hergebruikt als beveiligde plek voor militaire onderdelen. Deze bunkers zijn aan het begin van de Koude Oorlog onder andere gebruikt als communicatiecentrum (verbindingscentrum), plotkamer, *war room*, munitiebunker, opslagruimte en telefoon- en telexcentrale.

De Seyss-Inquartbunker in Den Haag was in de beginjaren van de Koude Oorlog een belangrijke schakel in het systeem van militaire objecten in Nederland. Dit was de commandobunker van de Koninklijke Landmacht, die het hoofdkwartier had in de naastgelegen Prinses Juliana-kazerne. Ook de Koninklijke Marine heeft een tijd in deze bunker vertoefd, voordat ze verhuisde naar de voormalige Duitse hospitaalbunker aan de Van Ouwenlaan. Deze grote bunker met twee verdiepingen leende zich tijdens de Koude Oorlog perfect als plotkamer. Aan de hand van binnenkomende berichten werden hier op een grote plottafel de posities van eigen en vijandelijke vliegtuigen weergegeven door zogenaamde Milva-plotsters. Hierdoor kreeg men een goed overzicht van de situatie in het luchtruim. Later

Afb. 1 De bunker van Seyss-Inquart op landgoed Clingendael in Den Haag, gecamoufleerd als boerderij, maar tijdens de Koude Oorlog hoofdkwartier van de Landmacht, 1945. Collectie Haags Gemeentearchief, Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting.

in de Koude Oorlog, verruilde de Landmacht de Seyss-Inquartbunker voor een nieuwe bunker op de beveiligde Frederikkazerne in Den Haag.

In veel gevallen is weinig bekend over de militaire Koude Oorlog-objecten. De oorzaak hiervan is dat deze objecten vaak het stempel 'staatsgeheim' kregen. Informatie is niet beschikbaar of wordt niet vrijgegeven. Soms is het object nog in gebruik, zoals de Frederikkazerne. Dit is ook het geval op de Waalsdorpervlakte in Den Haag, waar veel objecten herinneren aan het 'geheime' onderzoek dat hier tijdens de Koude Oorlog werd gedaan, maar waar tegelijkertijd nog steeds weinig informatie over wordt vrijgegeven.

Geheim(zinnig) onderzoek op de Waalsdorpervlakte

Het grootste deel van de Waalsdorpervlakte was tijdens de Koude Oorlog afgesloten voor onbevoegden. De Nederlandse Organisatie voor toegepast-natuurwetenschappelijk onderzoek (TNO) en haar voorlopers deden op deze locatie namelijk essentieel onderzoek naar wapens en

munitie in dienst van Defensie. De ramen van omliggende woningen trilden regelmatig in de sponningen door ontploffingen en harde klappen van allerlei wapens. Kinderen uit de buurt werden aangetrokken door het mysterieuze karakter van de plek.

Niet alleen het huidige TNO-gebouw uit 1969 en het naastgelegen gebouw van het SHAPE-onderzoekscentrum² van de NAVO, maar ook de verschillende overblijfselen van technische installaties op de vlakte herinneren nog aan de onderzoeksfunctie die het gebied had in dienst van Defensie. In de eerste decennia van de Koude Oorlog werd hier bijvoorbeeld baanbrekend onderzoek gedaan naar de radar, waaraan de opvallende radarpost herinnert. Op de EMP-beproevingssplaat, waarbij EMP staat voor *electromagnetic pulse*, werden proeven gedaan naar de effecten van de atoombom op onder andere kabels en militaire voertuigen.

Post Waalsdorp, gelegen op de Waalsdorpervlakte naast het TNO-gebouw, is net zo mys-

Afb. 2 Post Waalsdorp op de Waalsdorpervlakte in Den Haag met op de achtergrond de herkenbare toren van het TNO-gebouw, 2017. Foto: Colette Cramer.

terieur. Het kleine gebouwtje is momenteel overwoekerd door struiken. Tijdens de Koude Oorlog stond een antennesysteem voor dit gebouwtje met honderden meters draad die in een V-vorm naar het Oosten gericht was. Men luisterde uitzendingen af van de Sovjet-Unie en andere communistische landen, want veelal werden hierin verborgen boodschappen opgenomen.

Luchtwachttorens

De luchtwachttorens zijn andere opvallende overblijfselen uit de Koude Oorlog.³ Tijdens de Koude Oorlog strekte een netwerk van 276 luchtwachtposten zich als een deken uit over het land. In de jaren vijftig en zestig keken luchtwachters van het Korps Luchtwachtdienst uit naar laagvliegende vijandelijke vliegtuigen die beneden het toenmalige radarbereik van circa 900 meter vlogen. Ze tuurden naar boven met een verrekijker in de hand en stonden paraat om het ‘Russische gevaar’ tijdig op te merken.

Gespotte vliegtuigen werden meteen door-

gegeven aan een luchtwachtcentrum in een van de acht luchtwachtregio's in Nederland, waarvan zich twee in Noord- en Zuid-Holland bevonden: het luchtwachtcentrum van luchtwachtgroep 4, dat gevestigd was aan de Boezemsingel 2 in Alkmaar en momenteel een studentenhuus is; en het luchtwachtcentrum van luchtwachtgroep 5 dat zich bevond in een bunker aan de Kanaalweg/Daltonlaan in Rotterdam.

Anno 2018 zijn in Nederland nog slechts negentien hele luchtwachttorens over. In Noord- en Zuid-Holland zijn zes torens en restanten van luchtwachtposten te vinden: een rode bakstenen luchtwachttoren in Oude Wetering (Roelofarendsveen); de onderste drie meter van de luchtwachttoren in Zoeterwoude, verbouwd tot schuurtje; de imposante bakstenen luchtwachttorens in de duinen bij Scheveningen; een luchtwachttoren gebouwd volgens het raatbouwsysteem op een Nederlandse kazemat uit 1937 in Strijensas; en de betonnen fundamenten van raatbouwtorens in Spaarndam en Hellevoetsluis. In Noord- en Zuid-Holland zijn ook en-

kele luchtwachtposten op bestaande gebouwen bewaard gebleven, zoals op fort Prins Frederik in Ooltgensplaat, op bedrijven in Delft en Maas-luis en op Molen nr. 6 in Moerkapelle.⁴

Civiel erfgoed

Als de Koude Oorlog zou uitbreken, dan zou het een 'totale oorlog' worden. Dit betekende dat de hele samenleving zou worden bedreigd: defensie, bestuurders én burgers. De civiele verdediging was de term voor alle voorzieningen die werden getroffen om de burgerbevolking te beschermen. Hieronder vielen de Bescherming Bevolking (BB), de zelfbescherming en de bescherming van de overheid.

Bescherming Bevolking

De BB was het meest bekende onderdeel van de civiele verdediging. De Nederlandse overheid wilde haar burgers op een nucleaire aanval voorbereiden. Daarom werd in 1952 de BB opgericht. Deze organisatie moest zorgen voor de bescherming van de bevolking en was verantwoordelijk voor onder andere het blussen van

branden en het redden en ondersteunen van de bevolking tijdens oorlogsdreiging. Men dacht dat alleen een weerbare bevolking was opgewassen tegen een aanval met kernwapens. De burger was daarom medeverantwoordelijk voor de bescherming van zichzelf en zijn omgeving. De bevolking mocht niet afhankelijk zijn van overheidsdiensten.

In 1952 werd Nederland door de BB in een groot aantal districten verdeeld. Een aantal gemeenten vormde samen één kring. Om leiding te kunnen geven aan het geheel was in elke kring een BB-commandopost. De gemeenten Den Haag, Voorburg en Rijswijk vormden samen een A-kring. Een A-kring werd gezien als een potentieel doelwit, zoals bijvoorbeeld een zeehaven, vliegveld of overheidsinstantie. Om die reden waren hier meer maatregelen noodzakelijk voor de bescherming van de bevolking.

Een voorbeeld hiervan is de voormalige BB-commandobunker op landgoed Overvoorde in Rijswijk. In deze commandopost gaven het Hoofd BB en de hoofden van de verschillende hulpdiensten leiding aan de hulpverlening in de Kring Zuid-Holland-b (omgeving Den Haag en het Westland). Er werd eerst gebruik gemaakt van een van de bunkers die hier door de Duitse bezetter waren gebouwd. Met de toenemende nucleaire dreiging in het achterhoofd werd in 1969 een tweede commandobunker op het landgoed gebouwd. Deze zou beter bestand zijn tegen de fall-out (radioactieve neerslag) van een atoombom en chemische en bacteriologische aanvallen.⁵ Gedurende de Koude Oorlog werd de commandopost gebruikt voor oefeningen door de BB. Tegenwoordig is op het bunkercomplex het Museum Bescherming Bevolking gevestigd. In Nederland vormen de voormalige BB-commandoposten nog de meest herkenbare elementen van de organisatie.

Individuele zelfbescherming

Vanaf de jaren vijftig kwam er steeds meer aandacht voor de gevaren van een atoomaanval en de bijkomende fall-out. De BB en het Ministerie

Afb. 3 De luchtwachtoren in Strijensas, 2016. Foto: Tony de Haan.

Afb. 4 BB-commandobunker op landgoed Overvoorde in Rijswijk waarin tegenwoordig het Museum Bescherming Bevolking is gevestigd, 2014. Foto: Raphael Smid (www.bunkerpictures.nl).

Afb. 5 'Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf', 1961. Collectie Colette Cramer.

van Binnenlandse Zaken gaven daarom meerdere voorlichtingsbrochures uit om de bevolking meer zelfredzaam te maken. Een van de grootste voorlichtingscampagnes was de verspreiding van de *Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf* in 1961. Alle 3,5 miljoen huishoudens in Nederland ontvingen een gele envelop met deze brochure. Hierin stond onder andere beschreven wat burgers zowel binnen- als buitenshuis moesten doen bij een bombardement, luchtalarm, fall-out-waarschuwing of fall-out-alarm.

Het nationale beleid was erop gericht om de schuilplaatsen zoveel mogelijk in of nabij de eigen woning te realiseren. Elke burger moest zich actief voorbereiden op oorlogsgevaar; dit werd *Individuele Zelfbescherming* genoemd. Dat betekende dat de burger zelf zand en water moest klaarzetten, verduisteringsmaterialen moest aanschaffen, nooddrantsen moest inslaan en een eenvoudige schuilplaats in of rond het huis inrichten. Deze maatregelen waren eenvoudig en niet erg realistisch, omdat deze bij een

nucleaire aanval weinig bescherming zouden kunnen bieden.

Mede door de gebrekkige voorzorgsmaatregelen en onvoldoende openbare schuilkelders in de omgeving, gingen sommige Nederlanders zelf op zoek naar een oplossing. Vanaf de jaren zestig konden burgers hun eigen complete ondergrondse bunker laten bouwen in hun huis of tuin. De daadwerkelijke aanschaf van privé-atombunkers zal niet groot zijn geweest. Door de kostbare aanleg en geheimzinnigheid rondom het bouwen, is het niet bekend of en hoeveel privéschuilkelders uiteindelijk zijn gebouwd en of deze nog aanwezig zijn.

Openbare en combinatieschuilplaatsen

Na de Tweede Wereldoorlog richtte de overheid zich met name op de wederopbouw en woningnood. Daardoor was er minder draagvlak om op grote schaal openbare schuilkelders te bouwen. De overheid realiseerde zich wel dat op bepaalde locaties in grote steden geen individuele

Afb. 6 Ingang van de openbare schuilruimte voor honderd personen op het middengazon van de Delftselaan in Den Haag, 2016. Foto: Peter Sikma.

schuilplaatsen bereikbaar waren. De openbare schuilplaatsen waren in de eerste plaats bestemd voor diegenen die niet in staat waren de eigen schuilplaats bijtijds te bereiken. In eerste instantie werden de schuilplaatsen in bestaande ondergrondse ruimtes gerealiseerd. Op plekken waar dergelijke ruimtes niet voorhanden waren, werden schuilruimtes gebouwd. Dit waren meestal kleine schuilgelegenheden voor vijftig of honderd personen die niet geschikt waren voor langer verblijf.

De BB was samen met de Dienst der Gemeentewerken verantwoordelijk voor de organisatie van de openbare schuilruimtes. In 1952 stelde de Rijksoverheid geld beschikbaar voor de bouw van 48 openbare schuilplaatsen in de A-kring Den Haag, Rijswijk, Voorburg. De openbare schuilplaatsen in Den Haag dienden ruimte te bieden aan in totaal 10.000 personen. Uiteindelijk zijn in Den Haag vijftien openbare schuilplaatsen gebouwd volgens een standaardontwerp. Het gewenste aantal schuilplaatsen werd bij lange na niet gehaald. Het bleek economisch niet mogelijk om schuilruimtes te bouwen die bestand waren tegen de luchtdruk en hittestraaling van een kernexplosie.

In Rotterdam zijn ongeveer twintig atoombunkers gebouwd. De meeste hiervan zijn inmiddels gesloopt. Een mooi voorbeeld van een bewaarde atoombunker is de openbare schuil-

plaats aan de Westzeedijk, ter hoogte van de Kunsthal. Dit is een bunker voor vijftig personen waar voldoende proviand aanwezig zou zijn om het 24 uur vol te kunnen houden. De bunker is nooit gebruikt en is later bedolven onder een lading aarde. De naastliggende Kunsthal wilde in 2015 de bunker graag gebruiken voor een expositie. Het museum heeft de bunker weer vrijgegraven en schoongemaakt en daardoor opnieuw toegankelijk gemaakt.

Het bleek uiteindelijk goedkoper en efficiënter om de bouw van schuilplaatsen te combineren met andere projecten, zoals de aanleg van parkeergarages, bruggen of voetgangerstunnels: de combinatieschuilplaatsen. Vanaf 1969 werden in Den Haag vijf openbare combinatieschuilplaatsen gebouwd. Deze schuilruimtes boden aan 700 tot 20.000 personen onderdak, beduidend meer mensen dan de standaard openbare schuilplaatsen.

Het budget voor schuilplaatsen werd met name besteed aan schuilplaatsen in Rotterdam, Amsterdam en Den Haag. Hierdoor was minder budget beschikbaar om elders in Nederland openbare schuilplaatsen te realiseren. In Amsterdam heeft de Dienst Publieke Werken tijdens de Koude Oorlog zo'n vijftig openbare schuilplaatsen aangelegd. Een opvallend voorbeeld is de combinatieschuilplaats in het Metrostation Weesperplein, opgeleverd in 1979.

Afb. 7 Ingang van de bunker Westzeedijk in Rotterdam, 2018. Foto: Frank Troost.

De stationshal en de ongebruikte metrotunnel onder het huidige perron boden plaats aan maar liefst 12.000 personen. De voorzieningen zijn tot 1991 onderhouden, maar in 2009 helaas ontmanteld. De bunkerdeuren in de stationshal en de kanteldeuren bij de perrons die de schuilkelder zouden afsluiten, zijn nog wel aanwezig en duidelijk te herkennen.

Bedrijfs Zelfbescherming (BZB)

Naast openbare schuilplaatsen waren er ook bedrijven die voor hun personeel schuilplaatsen bouwden. Met name bedrijven en maatschappelijke instellingen (zoals fabrieken, scholen en ziekenhuizen) konden een doelwit zijn bij een atoomaanval. De werkzaamheden en het maatschappelijk leven moesten echter kunnen doorgaan.

Voor het geval dat er een atoomaanval zou komen, werden ook noodziekenhuizen gebouwd. In het Westeinde Ziekenhuis in Den Haag, dat in 1979 is gebouwd, was in de kelder een noodziekenhuis gerealiseerd. Het noodziekenhuis was in eerste instantie bedoeld als opvang van de aanwezige patiënten in het ziekenhuis, maar daarnaast konden ook slachtoffers van buitenaf worden opgevangen. Het ontwerp was erop berekend dat de gehele kelderverdieping als één medische behandel-, verpleeg-, hulp- en technische ruimte zou worden benut. De capaciteit be-

droeg circa 800 bedden, met name in twee lagen uitgevoerde stapelbedden, en er was plaats voor ongeveer 400 personeelsbedden.

Noodzetels

De civiele verdediging was begin jaren vijftig uitsluitend gericht op de bescherming van de bevolking. Naarmate de kennis van de atombom groeide en de dreiging uit het Oosten toenam, realiseerde de Nederlandse overheid zich dat men maatregelen moest nemen om de regering te beschermen, zodat het land kon doorregeren tijdens een aanval. Elk ministerie kreeg daarom een eigen atoombunker, een noodzetel, die meestal onder het desbetreffende ministerie is gebouwd. In een noodzetel kon de minister met zijn staf na een nucleaire aanval voor langere tijd verblijven.

Een voorbeeld hiervan was de noodzetel van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat (Koningskade 4, Den Haag). Deze bunker (1964-1969) was de eerste schuilkelder die voor een ministerie in Den Haag werd gebouwd. Deze noodzetel kan daarom worden gezien als een experiment. De bunker is gebouwd in twee verdiepingen in een deel van de kelder van het gebouw. Omdat het gebouw zelf op een verhoging in het landschap ligt, bevond de ingang van de bunker zich boven (ongeveer één verdieping) het maaiveld. Mocht het gebied van het ministerie

Afb. 8 Hoofdluchtschacht van de noodzetel van het Ministerie van Buitenlandse Zaken aan het Prinses Irene-pad in Den Haag, 2016. Foto: Kees van Leeuwen.

onverhoopt overstromen, dan zou de ingang van de bunker boven het waterniveau blijven. In het grasveld voor het gebouw bevindt zich nog de nooduitgang van de bunker.

De noodzetel van het ministerie van Algemene Zaken (Korte Voorhout 7, Den Haag) was de belangrijkste, want dit was de regeringsnoodzetel voor de minister-president en het kabinet. In het geval van een oorlogsdreiging moest men snel in actie komen. Als er een melding zou komen dat er kernwapens waren ingezet, had men slechts tien minuten de tijd om de bunkers te bereiken. Per ministerie werden daarom personen aangewezen die namens de minister in de regeringsnoodzetel aanwezig zouden zijn.

Helaas heeft de tijd, nalatigheid en gebrekkig onderhoud een slecht effect op de condities van de noodzetels. De meeste noodzetels bevinden zich ondergronds en zijn dus niet gemakkelijk vanaf de openbare weg te herkennen. Maar wie goed kijkt, kan elementen in de openbare ruimte ontdekken. Bijvoorbeeld een nooduitgang of luchtschacht die de aanwezigheid van een noodzetel verraden, zoals bij de hoofdluchtschacht van de noodzetel van het Ministerie van Buitenlandse zaken (Bezuidenhoutseweg 67, Den Haag). De luchtschacht lijkt meer iets weg te hebben van een kunstwerk, maar het was een essentieel onderdeel van de noodzetel om er te kunnen overleven.

Hoewel het einde van de Koude Oorlog inmiddels al bijna dertig jaar geleden is, zijn er nog ooggetuigen uit deze periode met persoonlijke verhalen en herinneringen. Zij kunnen ons nog veel vertellen over het functioneren van de objecten en informatie delen die verder niet beschikbaar is. De overblijfselen uit de Koude Oorlog zijn sprekend, spannend en intrigerend, maar ook verlaten, vergeten en in verval. Om deze reden onderzoekt het projectteam van het boek *Schuilin in Den Haag. Erfgoed van de Koude Oorlog* de overblijfselen van de Koude Oorlog in opdracht van organisaties, gemeenten, regio's en/of provincies.

Heeft u behoefte aan advies over herbestemming of conservering van deze objecten? Zijn er in uw gemeente of regio overblijfselen van de Koude Oorlog? Kunt u ons helpen bij het zoeken naar privé-schuilkelders uit de Koude Oorlog? Of heeft u vragen en eventueel interesse in een inventarisatie en onderzoek naar de verhalen rondom deze intrigerende overblijfselen? Neem dan contact met ons op. Onze gegevens kunt u vinden achter in dit tijdschrift.

Noten

---

p. 166 Colette Cramer & Rutger Noorlander | Schuilen voor het onbekende gevaar

- 1 Colette Cramer, Kees van Leeuwen, Sandra van Lochem, Rutger Noorlander en Peter Sikma, *Schuilen in Den Haag. Erfgoed van de Koude Oorlog* (Rijswijk 2017).
- 2 *Supreme Headquarters Allied Powers Europe* is een militair onderzoekscentrum van de NAVO, tegenwoordig het NATO *Communications and Information Agency* (NCIA).
- 3 Met dank aan Sandra van Lochem-van der Wel. Zie www.luchtwachttorens.nl.
- 4 Sandra van Lochem-van der Wel, 'Uitkijken naar vliegtuigen. Molenrompen militair ingezet tijdens de Koude Oorlog', *Tijdschrift Molens, van De Hollandsche Molen* 124.6 (2016) 6-9.
- 5 <https://www.museumbeschermingbevolking.nl/commandoposten/commandopost-rijswijk/>.

Over de auteurs

Colette Cramer (1982) is medeauteur van het boek *Schuilen in Den Haag. Erfgoed van de Koude Oorlog*. Ze is werkzaam als architectuurhistorica. Op verschillende manieren vertelt zij het cultuurhistorisch verhaal om zo bewustwording en kennisdeling te stimuleren. Colette heeft de master Architectuur en Stedenbouwgeschiedenis gedaan aan de Rijksuniversiteit van Groningen. Contact: cramer.colette@gmail.com

Rutger Noorlander (1987) is medeauteur van het boek *Schuilen in Den Haag. Erfgoed van de Koude Oorlog*. Hij is sociaal geograaf met speciale interesse in stedelijke ontwikkelingsvraagstukken en cultureel erfgoed. Hij publiceert regelmatig over deze onderwerpen. Rutger heeft de bacheloropleiding Sociale Geografie en Planologie aan de Universiteit van Amsterdam en de master Erfgoedstudies aan de Vrije Universiteit Amsterdam gevolgd. Contact: rutgernoorlander@yahoo.com

---